

LA SOCIETAT CREVILLENTINA EN EL TOMBANT DELS SEGLES XIX I XX, A TRAVÉS DE LA PREMSA HISTÒRICA

Bibiana CANDELA OLIVER¹
Arxiu Municipal de Crevillent

Resum: La premsa històrica constitueix una font de primera mà amb enormes possibilitats per als historiadors, i la seua recent digitalització facilita l'accés a través d'internet als investigadors i públic en general. Els periòdics editats a Crevillent i Elx, entre 1889 i 1911, ens permeten obtenir una visió de la societat crevillentina del canvi de segle, quan emergeix una burgesia que ostenta el poder econòmic i, sobretot, grups progressistes que, mitjançant aquestes pàgines, ens proporcionen la seua visió de la vida local, com a complement dels documents depositats en els diversos arxius. Aquesta és una primera aproximació a la premsa històrica, al tomb dels segles XIX-XX i, pel que respecta a Crevillent, un estudi que completarà la història local amb una font documental, fins ara, inèdita.

Paraules clau: Crevillent, hemeroteca, premsa, font històrica, segle XIX, segle XX.

Title: The society of Crevillent around the 19th-20th centuries through the historical press

Abstract: The historical press is a first-class source with enormous possibilities for historians, and recent digitalization makes access through the Internet easier to researchers and the general public. The newspapers published in Crevillent and Elx between 1889 and 1911 allow us to obtain a vision of the society of Crevillent over the turn of the century, when a bourgeoisie emerged that held economic power and, above all, progressive groups that provided a clear view of local life through these papers, as a complement to the documents deposited in the different archives. This is a first introduction to the historical press, around the 19th-20th centuries, regarding Crevillent, a study that will complete the local history with a documentary source yet unpublished.

Keywords: Crevillent, newspaper archive, press, historical source, XIX century, XX century.

¹ Adreça de contacte,
bcandela@crevillent.es

1. ELS PERIÒDICS D'ELX I CREVILLENT

La premsa espanyola de la segona meitat del segle XIX i, especialment, durant el seu últim quart, coincidint amb la Restauració Borbònica, aprofità aquesta conjuntura per a un major auge hemerogràfic que permet als historiadors obtenir una perspectiva multidisciplinària d'aquell moment de valor incalculable, donada la riquesa informativa que ens ofereix aquesta font documental, sempre tenint molt present el que ja va afirmar en el seu moment Tuñón de Lara (1973: 174) sobre la premsa: «és una font per a expressar corrents d'opinió, actituds polítiques o ideològiques, també una font que arreplega les mentalitats d'una època [...]. En fi, la premsa és, en si mateixa, objecte d'una història, en aquest últim cas el periòdic és objecte i font alhora».

Afortunadament, en els últims anys, ha proliferat l'aparició de treballs basats en l'ús d'aquest tipus de font, afavorida, sens dubte, pels avanços propiciats per l'ús de les noves tecnologies, que permeten la seua divulgació i catalogació. A això se suma la digitalització de la premsa històrica i la creació de plataformes de divulgació bibliogràfica que posen, a la disposició de l'investigador, un nombre creixent de publicacions d'aquest tipus, al mateix temps que es desenvolupen cercadors com a ferramentes virtuals per a l'obtenció d'una ingent quantitat d'informació. A Espanya destaquen les col·leccions hemerogràfiques de la Biblioteca Virtual de Premsa Històrica² i l'Hemeroteca Nacional d'Espanya,³ recursos de consulta indispensable, als quals se sumen les col·leccions conservades en les diverses administracions de tipus local i autonòmica, encara que no sempre disponibles en la xarxa.

A Crevillent, el seu Arxiu Municipal Clara Campoamor va rebre, al febrer de 2023, l'última donació de diversos exemplars del periòdic crevillentí *Centro de la Unión* (1889-1891), de la mà de Vicent Fuentes Fuster, el més antic fins al moment, primer publicat amb caràcter mensual i després quinzenal, editat per la societat del mateix nom, el lema del qual era «Sense instrucció no hi ha progrés».⁴ De clar caràcter progressista, estava dirigit per José Alfonso Pérez, coincidint en el temps amb una altra publicació denominada *La Fraternitat* (1 agost 1889-desembre 1889), també de tirada mensual, i del qual només van veure la llum cinc números.

Durant el mateix període estudiat –d'una mica de més de dues dècades entre els segles XIX i XX–, en la veïna localitat il·licitana es van publicar quasi una trentena de setmanaris, àmpliament estudiats en l'obra de Miguel Ors Montenegro (1984), de consulta indispensable;

² <https://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/busqueda.do>

³ <https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/advanced>

⁴ *Centro de la Unión*, núm. 1, gener de 1889.

moltes d'aquestes capçaleres poden consultar-se en línia, a través de l'hemeroteca digital de les biblioteques d'Elx.⁵ Precisament ací, a la biblioteca il·licitana de Sant Josep, trobarem un exemplar de *El Eco de Crevillente*, del qual no tenim més dades, però, sobretot, cal destacar *La Semana* (1905-1911), setmanari dominical amb una secció anomenada «Des de Crevillent», en el qual també comprovem la menció d'altres dos periòdics locals, a saber, *El Crevillentino*, dirigit per Pedro Candela i Antonio Espinosa Carreres, del qual es van editar onze números al llarg de 1908, i *El Heraldo de Crevillente*, del mateix any, i dels quals quasi no sabem res més.

La veritat és que, fins ara, el periòdic més antic conegut a Crevillent era *Regeneración* (1921-1933?), del qual afortunadament disposem de diversos exemplars, el volum del qual mereix un estudi propi. Però fou a mitjans de segle XX quan a Crevillent hi havia un major nombre de periòdics editats per diverses entitats locals, com ara *Patria Chica* (1950-1972), *Yelmo* (6 juliol 1957- ?), *La Terreta* (1958-1963), editats pels crevillentins absents, fins als més recents com *La Morquera*, *El Ra'is*, *La Terreta*. *Butlletí d'Informació Municipal* (1980-1981) o el *Centre Cultural Castell Vell* (1983-1989?), editats per l'antic Patronat de la Setmana Santa, l'Associació de Moros i Cristians o l'Ajuntament, respectivament, si bé no van tindre una vida massa dilatada en el temps.

Tot i això, tota aquesta col·lecció de periòdics, prop de 350 números entre 1889 i 1989, conservada en l'Arxiu Municipal de Crevillent, es troba ja digitalitzada i l'hemeroteca en la xarxa en procés de construcció, a la disposició dels usuaris i investigadors que ho desitgen, amb la finalitat de facilitar-ne la consulta i l'estudi i, en definitiva, oferir una nova eina amb moltes possibilitats d'aprofundir en l'estudi de la societat crevillentina en el tombant dels segles XIX i XX.⁶

2. LA SOCIETAT CREVILLENTINA A TRAVÉS DE LA PREMSA HISTÒRICA (1889-1911)

Després de la Restauració de la dinastia borbònica, una vegada proclamat Alfons XII com a rei, el 29 de desembre de 1875, van ser molts els intents per escometre profundes reformes al país, i també en l'àmbit local, de la mà de Cánovas del Castillo, encara que en realitat els mateixos mals continuaven a la societat espanyola, com ara el caciquisme, la compra de vots, les coaccions, etc. A escala municipal, la renovació dels ajuntaments tenia lloc per meitat cada dos anys, tenint en compte el sufragi restringit als hòmens majors de 25 anys i que, per tant, donaven lloc a una continuïtat en el govern.

⁵ <https://www.elche.es/hemeroteca/>

⁶ <https://www.crevillent.es/pagina/hemeroteca/>

A Crevillent, l'anàlisi dels periòdics entre 1889 i 1911, objecte d'aquest estudi, revela, d'entrada, l'existència de grups de pensament liberal i progressista, que trencaven amb la línia conservadora imperant fins al moment i, per consegüent, coincidents amb la directriu política que finalment conduiria a la instauració de la república alguns anys després, encara que també apareix reflectida la coexistència de diverses tendències o divisions internes entre liberals i republicans.

Representa prou bé aquestes noves idees i pensaments un dels personatges crevillentins més interessants del moment, el notari Ignasi Pastor Quesada, que els seus contemporanis definien com «batallador incansable per la democràcia»;⁷ notari de la vila entre 1882 i 1905, va ser assidu col·laborador de diversos periòdics progressistes locals i provincials i fundador de l'escola laica crevillentina (situada a la mateixa plaça de la Constitució) el setembre de 1905, pocs mesos abans de morir. Resident al carrer Sant Sebastià, estava casat amb Maria Pastor Arsis, natural de València, va ser pare de sis fills (Viriato, Llibertat, Progrés, Igualtat, Demófilo i Fraternitat Pastor Pastor) i, segons testimonis orals, quan les processons de Setmana Santa passaven per davant de la seua casa, s'asseia a llegir el periòdic d'esquena a les finestres. No obstant això, dues de les seues filles van ser monges i el seu fill Viriato, farmacèutic de professió, va ser un gran catòlic, assentat a Callosa de Segura.

El periòdic *Centro de la Unión* naix en 1889, coincidint amb el primer creixement industrial de Crevillent, gràcies al sector tèxtil de les estores –sense oblidar que l'agricultura seguia sent la principal activitat–, el mateix any que Manuel Mas Candela fundava la seua fàbrica (després coneguda com a Hiladuras Mas Candela), mentre la creada per Manuel Mas Hurtado (després Hijo de Augusto Mas), funcionava des de 1823. Sobre la indústria tèxtil, aquestes pàgines ens ofereixen una visió, fins al moment, poc estudiada, com són les condicions de les fàbriques i els *filao[r]s* de l'espart, contínuament denunciades per aquest mateix notari, posant èmfasi en l'incompliment de les Ordenances Municipals de 1878,⁸ respecte de la instal·lació de fàbriques amb telers sense autorització municipal, quasi sempre en habitatges particulars, plens de sorolls i males olors:

el hornal, la caldera dels tints i l'embornal on aboca els caldos la repetida fàbrica del Sr. Pérez, es troben en tals condicions, que amb freqüència, els tres pisos de la meua casa s'inunden de fum, percebent-se les olors gens grates que aquells produeixen; així com també, els pestífers que acomiada l'escusat, construït sobre la séquia de la de Deula, majorment quan en alguns dies deixa de córrer l'aigua per aquest llit.⁹

⁷ *Unión Republicana*, núm. 138, 10 de març de 1906.

⁸ Articles 62 i 63, segons els quals les fàbriques havien d'instal·lar-se fora de la població i, per tant, allunyades dels habitatges particulars. Per a conèixer aquestes ordenances íntegrament, vegeu Candela Oliver 2021.

⁹ *Centro de la Unión*, núm. 9, 1 d'agost de 1889.

Davant de tals evidències, la resposta de la Comissió de Policia Urbana —«tancant els ulls a la llei»— va ser favorable a l'empresari i, continua dient Ignasi Pastor, «creu no hi ha inconvenient en què es tolere i consenta el seu establiment, amb la condició que allunye els telers de les meues habitacions, eleve la xemeneia, retire l'excusat de la séquia i conduísca els caldos a un embornal hermèticament tancat».¹⁰

3. TEMÀTICA DE LA PREMSA CREVILLENTINA

3.1. Obres, urbanisme i seguretat pública

En referència a l'aspecte urbanístic, la majoria de les notícies són denúncies contra l'Ajuntament (anomenades *Municipalerías* signades per Perico, «el dels Palotes») per la falta d'higiene dels carrers, deficiències, trencaments de voreres, baranes, etc. o senzillament l'abandó general predominant en llocs públics i tan concorreguts com el nou Passeig, acabat d'inaugurar: «el passeig d'Alfons XII, es troba tan abandonat que no poden seure, sota pena d'omplir-se de pols i fem»,¹¹ així com els

continus amonestaments als xiquets que molestaven els passejants: «Senyor alcalde, faça'ns vosté aquest favor. Que un dels dependents del seu comandament distribuísca pal a tort i a dret entre els pertorbadors infantils».¹² O el cas de la Rambla, en aquells dies, abocador de les almàsseres situades al costat del seu llit i el castell, d'ací, la denominació de

Fig. 1. Arxiu Municipal de Crevillent (AMCR), Fons Joaquín Galiano, vista aèria de Crevillent, sf, sig. 3/26.
Autor: Paisatges Espanyols (Madrid).

l'espai emblemàtic per tots conegut com la Morquera, i que ha arribat fins als nostres dies en la tradició oral: «molins d'oli abocant les seues negres llums perquè es corrompen, en el llit de la Rambla que divideix aquest poble i on fa dies existeix un gran toll en completa putrefacció; i tots conduint cadàvers a aquella església per a sembrar en tan freqüentat edifici, la malaltia i la mort».¹³

¹⁰ *Centro de la Unión*, núm. 16, 1 de novembre de 1889.

¹¹ *Centro de la Unión*, núm. 51, 22 de febrer de 1891.

¹² *Centro de la Unión*, núm. 27, 15 abril de 1890.

¹³ *Centro de la Unión*, núm. 16, 1 de novembre de 1889.

En aquells moments, la construcció pública més important era la Casa Consistorial (Candela Oliver 2019), situada en l'actual carrer Blasco Ibáñez, l'edifici del qual –acabat de construir– no oferia garanties higièniques, ni tampoc constructives, i es buscava terreny per fer-ne un de nou. Així, es considerà l'espai de la plaça del Salnitre, opció que no va ser acceptada per la seua ubicació: «es tracta de construir el referit edifici on només la imaginació comunal va poder pensar, portar l'Ajuntament d'un poble fora del poble, només a Crevillent es veu».¹⁴ I el mateix va ocórrer amb el teatre, a la recerca d'un ampli emplaçament, ja que els solars eren escassos, també va ser elegida aquesta mateixa plaça, projecte que va arribar a redactar-se, però que el clam popular va aconseguir que aquest propòsit no arribara a bon port.

Malgrat les diverses obres públiques realitzades en aquests anys – com el cementeri, l'hospital, el llavador, el mercat, l'ajuntament i el pont Jorge Juan, sense oblidar la nova església de la Nostra Senyora de Betlem–, i el progrés econòmic que va experimentar la població, gran part dels crevillentins –pobres en educació i recursos– residia en coves, sobretot en els barris més alts:

vivint les més una vida quasi silvestre, foradant sempre vessants al seu neci antull per als seus estatges, [...] mancant d'excusats la imensa majoria d'ells i havent de depositar els seus nombrosos habitants, amb escàndol de la moral i de la higiene, a la vista de propis i estranys, enmig de barrancs, que són els seus carrers i places.¹⁵

I a més a més, algunes d'aquestes coves «convertides en timbes de joc, on a les nits els malvats i viciosos que ixen d'elles, s'ocupen grollera-ment d'atemptar contra els honrats transeünts que es dirigeixen als seus habitatges»,¹⁶ plantejant problemes de seguretat i de moral pública.

Relacionat amb l'urbanisme estava també l'enllumenat públic, d'interès especial per als lectors o, més aviat, la falta d'aquest. Consistent en fanals d'oli o carbur repartits per tots els carrers, estaven a càrrec del Consistori; podríem pensar que la falta de llum afectava només els barris perifèrics –al mateix temps els més pobres–, com els de Llorens, Vereda, Perdigonera i Sendra, on tampoc arribava l'autoritat o els serenos municipals. No obstant això, aquest servei d'enllumenat era precari també en zones tan concorregudes com el passeig del Calvari o a les portes del mateix teatre, on, en les seues vetlades, «el públic es converteix en un cordó de cucs de llum que se'n van escampant pels diversos carrers d'aquest poble. Els aficionats han de proveir-se de mistos abans que de l'entrada», mentre els funcionaris encarregats del seu manteniment, havien de tenir entre les seues qualitats, «els instints de l'òbila»,

¹⁴ *Centro de la Unión*, núm. 27, 15 d'abril de 1890.

¹⁵ *Centro de la Unión*, núm. 16, 1 de novembre de 1889.

¹⁶ *Centro de la Unión*, núm. 22, 1 de febrer de 1889.

situació que era objecte d'una crítica mordaç, perfectament reflectida als versos següents:

Quina felicitat!
Els fanals d'esta vila
donen menys llum que un... misto.
Ja siga clar, ja estiga fosc...
ni petroli, ni carbur.
Si de nit no transites,
més d'un ensopec t'evites.
Hi ha nits que per fortuna
ens presta la seua llum la lluna.
Per això, cal fer diàriament
consultes de calendari.
Perquè cal tindre present
si està minvant o creixent.
Ens quedem amb freqüència
a la lluna de València.
Volem llum caragols!
Encara que hi haja menys fanals.¹⁷

En altres ocasions, la falta de llum anava unida a la de la neteja, per exemple, després de la celebració de les festes de Sant Gaietà:

Convidem a l'autoritat al fet que done una ullada de nit pel Calvari, i veurà les probabilitats que en semblant lloc hi ha de trencar-se una cama, gràcies als clots que allí encara existeixen, dels pals del castell de focs artificials del dia de Sant Gaietà. I al mateix temps que això, veurà altres coses.¹⁸

Aquesta situació millorava –momentàniament– amb l'augment de fanals encesos i, si això no era suficient, s'aplicaven altres mesures, com la col·locació de cartells d'advertiment: «Es prohibeix embarassar, orinar i tirar aigües brutes en aquest carreró, sota la multa de cinc pessetes».¹⁹

3.2. Sanitat i assistència social

La qüestió sanitària era una de les més preocupants a la població. Després de l'última epidèmia de còlera de 1885, van arribar a Crevillent la grip i la pigota,²⁰ en la proliferació de la qual era molt rellevant la higiene general, a causa del lamentable estat de les vies públiques, on la falta d'aigua corrent i d'urinaris a les cases particulars, no ajudava massa:

fent present el que ens sembla impropï d'un poble culte. Per descomptat, que hi ha carrers que sembla increïble que es troben dins del recinte de la població, per la raó de trobar-se tan abandonats. Citem solament tres: la del Vall, carreró de la Major i la

¹⁷ AHME, *La Semana*, 19 de gener 1908, sig. PH 58.

¹⁸ *Centro de la Unión*, núm. 13, 15 setembre de 1889.

¹⁹ *Centro de la Unión*, núm. 24, 1 de març de 1890.

²⁰ En aquest sentit, trobem també al·lusions al mal estat de l'aigua de la Font Antiga que proveïa a la població, «per la falta d'higiene i curiositat», incitant que l'Ajuntament, més prompte que tard, construïssa la xarxa de proveïment d'aigües per al servei domèstic.

de l'Abeurador de Molina (continuació del Carme). La primera [...], no té enllumenat ni la seua neteja és gran. El carreró del carrer Major, està ple de botes arriades des de temps immemorial, i el que és pitjor, d'immundícies. La tercera [...], té, sense exagerar res, fang suficient perquè la seua quantitat siga mesurada per peus.²¹

Es tractava del centre de la població on vivien, a les millors cases modernistes, les famílies més importants, propietàries de terres, comerços i les primeres fàbriques d'estores, però, per altra banda, a conseqüència del pas de la séquia de la Font Antiga que alimentava el llavador, es convertia en un lloc poc higiènic i, per tant, propens a aquesta situació.

Durant el segle XIX, l'assistència social als més necessitats (Candela Oliver 2014), només consistia en un metge per a pobres i els donatius i almoines repartits amb motiu de les festes, com ara el Carnestoltes o Sant Gaietà. També trobem ací crítiques cap als pobres i a més, ganduls:

D'un d'eixos pobres tenim entès que és jove i gaudeix de salut, i que, tenint a tota la seua família apta per al treball, no hi ha ningú que li ho lleve de damunt. [...] Al citat jove, se li ha ferit treball en diverses cases, i ell insisteix a demanar almoina de nit i a fer el gandul.²²

3.3. Cultura

Crevillent ha destacat en la música i el teatre, aficions que es remunten a mitjan segle XIX i, de fet, sens dubte, les representacions teatrals eren la diversió favorita dels veïns, d'ací ve que foren moltes i reiterades les notícies relatives a les actuacions en el «coliseu crevillentí»,

²¹ Centro de la Unión, núm. 15, 15 octubre de 1889.

²² Centro de la Unión, núm. 27, 15 abril de 1890.

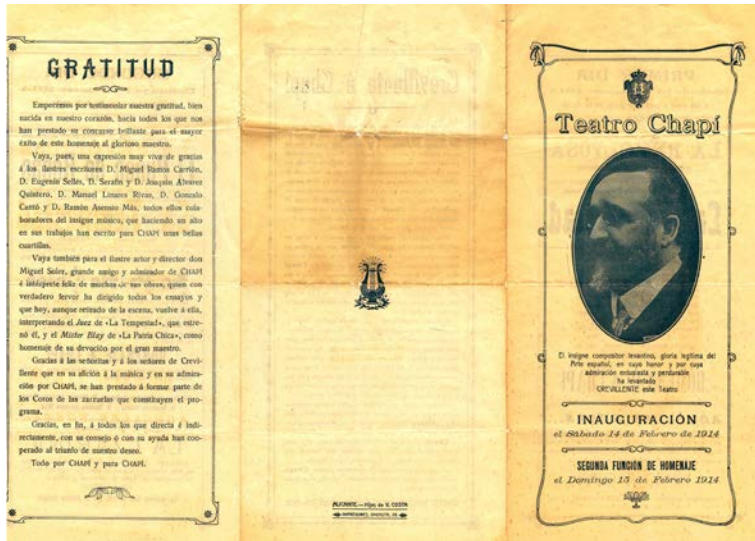

Fig. 2 i 3. AMCR, Fons Joaquín Galiano, programa d'inauguració del Teatre Chapí, 1914, sig. 7/3.

conegut com el Teatre Vell. Situat llavors al carrer Guillermo Magro, l'edifici «és tan dolent com el seu mateix aspecte indica», per falta de condicions higièniques i de capacitat, la qual cosa va obligar, en alguna ocasió, al tancament temporal: «El teatre, diversió que fora en aquesta època molt a propòsit, està tancat, i encara que no ho estiguera, el que tenim no presenta condicions adequades a l'objecte. És a dir, hem de renunciar a divertir-nos».²³

Davant d'aquesta situació, la construcció d'un nou teatre es converteix en qüestió imperiosa per a tota la població, ja que «que un poble com Crevillent tinga casinos i cafés on fer política i passar l'estona, no és suficient» i s'executà un projecte per a tan desitjat edifici: «Molt ens alegrem que arribara a ser un fet la construcció del nou teatre, perquè tenim entès que s'ha manat fer un plànol. Amb sumo plaer hem acollit tan grata notícia».²⁴

L'afició desitjava que el teatre disposara d'un ampli espai que albergara, almenys, el mateix nombre d'aficionats que, segons comptaven els tabloides, arribava als sis-cents. En aquell moment, hi havia dues possibilitats: la plaça del Salnitre –ja sol·licitada a l'Ajuntament en 1884– o el castell, en procés de demolició, si bé finalment, tot va caure en sac foradat i la situació continuà sent la mateixa, fins a la construcció del Teatre Chapí, en 1914.

²³ *Centro de la Unión*, núm. 15, 15 octubre 1889.

²⁴ *Centro de la Unión*, núm. 4, abril 1889.

Fig. 4. AMCR, Oficina de Cadastre, Façana del Teatre Chapi, sf.

Malgrat les condicions roïnes, el Teatre Vell acollia actuacions de companyies procedents de tota la geografia espanyola, que posaven en escena comèdies, sarsueles, revistes, etc., i també funcionava com a cinema –amb «explicador» inclòs– i acollia tota classe d’actes públics, com ara el míting del socialista Pablo Iglesias, el 3 de gener de 1891, convidat a instàncies de la Societat Obrera La Crevillentina.

La nostra vila està, indiscutiblement unida a la música, representada llavors per les bandes La Primitiva i La Filarmónica, dirigides per José

Mas Llopis i Juan Bautista Aznar, respectivament.²⁵ Les dues col·labo-
raven en les diverses activitats, com amenitzar les nits d'estiu a la plaça
de la Constitució –entre els mesos de maig i juliol–, on acudia el «més
distingit i selecte de la societat crevillentina»,²⁶ i també participaven en
els certàmens de les localitats pròximes, com ara Coix o Oriola.

Una de les notícies més destacades és la crònica del soterrament
del fundador de La Filarmónica, Juan Bautista Aznar, mort als 26 anys,
víctima d'una ràpida i cruel malaltia, al qual van acudir representants
de les localitats veïnes d'Elx i Asp: «l'enterrament es va verificar en
la vesprada del dijous, i malgrat el fang que cobria els carrers de Cre-
villent i de la pertinaç pluja que queia, va constituir una indescriptible
manifestació de dol, en la qual es pot dir que va prendre part tot el po-
ble crevillentí». ²⁷ Aquestes dues bandes, La Primitiva i La Filarmónica,
sempre presents en els moments més importants de la nostra història,
es van unir finalment en 1929 en la Banda Unió Musical de Crevillent,
i que està pròxima a celebrar el seu primer centenari.

Dins l'aspecte cultural, trobem una peculiar referència a una troba-
lla arqueològica ocorreguda en l'estiu de 1889, molt prop de la zona
coneguda com el Pla, concretament en la Fontenta del Sarso, compost
de «monedes, objectes llaurats de pedra, una arracada, restes d'éssers
humans, fòssils d'animals, etc.»,²⁸ de l'època ibera i romana, i que van
quedar en mans del propietari de la finca, ja que no hi havia cap norma-
tiva referida a aquest tipus de patrimoni.

3.4. Festes

Cultura i festes són dos aspectes inherents a la idiosincràsia cre-
villentina. Són especialment variades i nombroses les festivitats a
la fi del segle XIX i principis del segle XX, tant civils com religi-
oses (i que ja hem estudiat en altres ocasions), però ara amb una
font directa que ens dona valuoses descripcions d'aquestes mani-
festacions populars, algunes desaparegudes i d'altres, recuperades
recentment. Així, les celebracions cíviques més importants eren el
Carnestoltes i la Festa del Treball, i són moltes les referències a la
primera, com ara els balls de màscares organitzats per les diverses
comparses al Casino, on acudien centenars de veïns, malgrat el mal
temps hivernal, comparses i estudiantines de l'Orfeó Crevillentí, cor
que naix també en 1891 i que encara hui continua en actiu, nascut
precisament al si de la Fàbrica Gran, família a la qual devem també
el Septenari de la Mare de Déu dels Dolors, en procés de declaració
de Bé d'Interés Cultural (BIC).

²⁵ Recordem que en 1891 naix l'Orfeó Crevillentí, en el si de la Fàbrica Gran o d'Augusto Mas, el segon més antic d'Espanya, si bé no hem trobat cap referència al respecte.

²⁶ *Centro de la Unión*, núm. VI, juny de 1889.

²⁷ AHME, *La Semana*, 16 febrer 1908, sig. PH 58.

²⁸ *Centro de la Unión*, núm. VIII, 15 de juliol de 1889.

CARNIVAL 1931
COMPARSA DE LOS IMPROVISADOS

PASODOBLE
 Letra de A. MAS
 Música de OSCAR TORDEBA

CREVILLENTINOS CANTAMOS CANCIONES
 [DE AMOR]
 CREVILLENTINOS CANTAMOS CANCIONES
 [DE PAZ]

Busgo los aires el compás
 de una canción.
 Oh Patria mía, mi cantar
 un eco es del corazón.
 Es Crevillente nuestro lar
 acedior.
 ¿quien pudiera tu suelo trocar
 en un vergel en flor.
 Son tus cantos el terreno
 donde guardas tus sudores
 en tus talleres tus hijos
 coplan de su rostro las flores

Crevillentina,
 mi flor querida
 solo tu cielo quisero vivir
 Crevillentina
 mujer amada,
 yo vivo por tu cariño
 y sin tu amor quiero morir.

VALS
 Letra de A. MAS
 Música de MANUEL SANCHEZ

1.º
 Son los canciones Crevillentina
 como las flores de la floración,
 cuyos de escuela tan peregrina,
 que hablan de amores al corazón.

2.º
 Muchachita que duermes en gra
 tro sueño
 Por ti vela amoroso a trovar
 Si despiertas, bien mío piensa en
 tu dueño
 Que esta por tus encantos loco de
 jamor

3.º
 Tanto crevillentino
 mujer de mis amores
 eres mi dulce anhelo
 mi única ilusión
 por ti son hoy mis carnos
 por ti mis armonías;
 por ti floja en el aire
 alegre mi canción.

TIPOGRAFIA PASTOR

¡CARNIVAL!
PASO-DOBLE

Ya llegó la estudiantina
 en tournée tradicional
 sus canciones son el himno
 en honor de Carnaval.
 Recorriendo van las calles
 lleva el aire su canción
 que es alegre y entonada
 y nace del corazón.

ESTRIBILLO

Carnaval, ¡oh, loco Carnavall
 serpentina,
 besos de mujer
 Carnaval, champán, amores
 Carnavell, farsa y placer.

CARNIVAL
 DE
1929

TUNA ESTUDIANTINA
 DEL
Orfeón Crevillentino

TOURNEE ARTISTICA
 A BENEFICIO DE LA
PROTECCIÓN A LA INFANCIA

Fig. 5 i 6. Arxiu Orfeó Crevillentí, fullets de Carnestoltes, 1929 i 1931.

Mentrestant, en la Festa del Treball, els actes duraven tot el dia, com ens conta la crònica de 1906:

A les cinc i mitja del matí d'este dia, l'aplaudida banda de música La Primitiva o del «16», recorria els carrers de la població. [...] Davant de la música i obrint la marxa, anaven diversos obrers en manifestació pacífica, els qui portaven dues banderes, una nacional i una altra roja, a més dels tres estendards pertanyents a altres tantes societats de resistència.²⁹

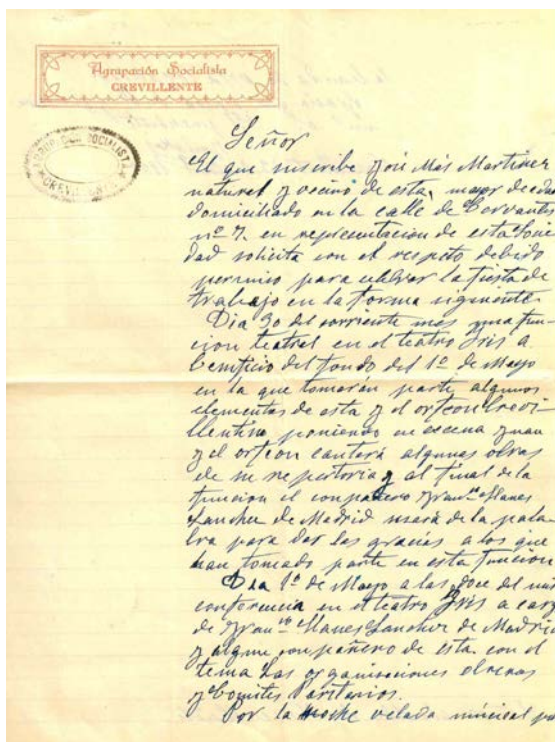

Fig. 7. AMCR, Fons Municipal, sol·licitud de permís de l'agrupació socialista a l'Ajuntament per a la celebració de la Festa del Treball, 1929, sig. 2427/2.

La comitiva es va dirigir al Centre Obrer, situat en la plaça de la Constitució, on, a la vesprada, la banda va tocar algunes peces i a la nit, «els espaiosos salons del Centre Obrer van resultar insuficients, per a contindre als centenars de persones que van quedar a la part de fora, les quals desitjaven escoltar l'eloqüent paraula dels oradors»,³⁰ entre els quals hi havia professors i niquets, com Dolores Licián, de 5 anys, «que va dir el seu discurs amb tal naturalitat, que va fer arrancar llàgrimes i aplaudiments a la multitud».³¹

²⁹ AHME, *La Semana*, 6 de maig de 1906, PH 56.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

Entre les festes religioses, la més important era, sense cap dubte, la Setmana Santa, i és a l'últim quart del segle XIX quan van arribar a Crevillent les obres d'Antonio Riudavets o Pérez Figueroa, gràcies a l'esplendor econòmica de la indústria estorera i els diversos gremis. En aquells dies, les nostres processons ja comptaven amb els seus elements més característics, com ara són la música o les bandes locals i foranes d'Almoradí, Alacant o Santomera, així com els cors que acompanyaven a les diverses confraries.

Fig. 8 i 9. Fotografies d'alabarders, típics de la Setmana Santa de Crevillent.

Com a exemple, en 1890 es van fer les processons, excepte la del Divendres Sant al matí, que no es va celebrar perquè «van ser retirats els passos més que de pressa del Calvari perquè va començar a ploure»,³² fets arrellegats a les cròniques de Setmana Santa, gràcies a aquesta figura tan necessària per a recollir la història d'un poble. Aquell any, foren moltes les novetats, com ara que el Santíssim Crist de la Caiguda, última obra de l'escultor oriolà que va arribar a la nostra població, a més de portar cor, estrenava un grup d'alabarders (element genuí crevillentí), projecte que va estar a càrrec de Vicente López, Vicente Sánchez i Manuel Lledó, capità, banderer i tinent respectivament, que van lluir «magnífics vestits», descrits amb tota classe de detall: «Les seues magnífiques cotes de malla, els seus cascos rellents i amb plomatges vistosos, blancs per rematada, els seus pantalons encarnats ajustadíssims, les seues llances llargues i lluentes, i els mantells que penjaven al muscle». Continua el relat que, després del nombrós acompanyament de dones a

³² *Centro de la Unión*, núm. 27, 15 abril de 1890.

la Mare de Déu Dolorosa, va ser especialment destacada la confraria de la Negació de Sant Pere: «eren tantes les vestes que acompanyaven, que allò semblava, no part de la processó, sinó una llarguíssima processó. Degut tot a l'activitat i iniciativa de la Junta d'aquest pas».³³

Tot això, justificava que la Setmana Santa de Crevillent fora qualificada en els periòdics com «una Setmana Santa com a poques a Espanya», «fins a l'alt Govern ha arribat la notícia de les magnífiques processons que en aquesta vila se celebren»,³⁴ primers antecedents del que després arribaria amb la declaració com a Festa d'Interés Turístic Internacional en 2011. Però igual que actualment, ocorrien accidents com el Dissabte de Glòria, quan celebraren la Resurrecció de Crist amb «infinitat de tirs en totes direccions, assemblant un simulacre, però amb bales»,³⁵ la qual cosa va provocar un ferit en un braç.

Tradicció centenària a Crevillent és també el Rosari de l'Aurora³⁶ i resulta curiosa la carta escrita per un devot (un tal Francisco Juan),³⁷ en la qual planteja diverses queixes perquè tots els diumenges i festes de guardar, a les tres del matí, els *auroros* molestaven els crevillentins en les hores de descans amb el volteig de campanes, «un bombo tocat a *estacà* neta, acompanyat d'alguns guitarrons, de ferros i dels xiscles salvatges d'aquells energúmens». I continua a l'interior de l'església, on la cosa anava a pitjor: «ja allí és una altra cosa. Bramen amb més força, si fora possible, i durant l'August Sacrifici de la Missa, un geme-gaire violí posa de manifest la manera d'estripar les oïdes als pacients fidels, i de produir-los els més aguts torçons de ventre».³⁸

Coincidint amb aquests anys, sorgiren a Crevillent diverses festes anomenades de barri i que han arribat als nostres dies, entre les quals destaca la de Sant Pasqual, que compta ja amb més de 140 anys d'antiguitat i que manté encara hui una gran devoció a la nostra vila. Compta la crònica de maig de 1890, que se celebraven cucanyes, bous, processó i focs artificials, així com el repartiment d'almoïna als pobres i que, pel seu interès, transcrivim íntegrament:

La funció que els veïns del carrer Nou,³⁹ han celebrat enguany en honor de Sant Pasqual, ha resultat magnífica. Les façanes elegantment adornades amb profusió de fanals, gallardets⁴⁰ i magnífics arcs, dels quals penjaven aranyes d'infinitat de colors, fetes amb cura i gust. Sobreixint les façanes dels senyors Pastor i Jacinto Molina, que com se sol dir, van tirar la resta.

El bou no va resultar com s'esperava perquè, abans d'hora, se li van fer fallida les astes.

També es va trobar a faltar la cucanya, perquè per article de luxe es va prohibir.

³³ *Centro de la Unión*, núm. 27, 15 d'abril de 1890.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ La confraria de la Mare de Déu del Rosari és la més antiga de Crevillent, nascuda el 10 de desembre de 1610, mentre el Rosari va començar a celebrar-se pels carrers en els primers anys del segle XVIII.

³⁷ Segurament un àlies, o personatge fictici inventat pel redactor, era una pràctica molt comuna utilitzada en la premsa de l'època en aquesta mena de crítiques.

³⁸ *Centro de la Unión*, núm. 17, 15 de novembre de 1889.

³⁹ Des de 1900, carrer Cor de Jesús.

⁴⁰ Tira o faixa volant de tela que va disminuint fins a rematar en punta, col·locada a la part alta dels pals o en una altra part, a manera d'insígnia, adorn, avis o senyal.

Quant a la processó, això queda a l'elecció dels lectors, podent dir que el que més va agradar va ser el repartiment de l'almoïna als pobres.

Respecte als focs van estar bastant fluïxos perquè, encara que l'aficionat Pascual González va voler lluir-se en el dia de la pujada del sant a la seua cova habitació, no va poder aconseguir-lo; perquè en l'acte del lluïment i on ell creia rebre aplaudiments, es va trobar espetegat, encara que va dir que per a fi de festa anava el roncador, no sé el que succeiria, però és el cas que aquest, es va obstinar a no roncar i no va roncar.

Però tinga paciència el bon senyor, que per a l'any que ve eixiran millor.

I podríem continuar amb altres festes com les del Pont, el barri de la Vila o el carrer Sant Francesc i, per descomptat, les del mes d'agost en honor a Sant Gaietà a la seua època de major esplendor, quan la gent acudia des de la platja del Pinet i eren molts els actes organitzats: fira i música en la plaça de la Constitució, focs artificials, correguda de bous, processó i repartiment de pa, arròs i carn als pobres per part del Casino.

3.5. Successos i notes de societat

Aquestes publicacions periòdiques incloïen l'apartat dedicat als successos i notes de societat. Entre els primers trobem renyines, robatoris, tirotejos, apunyalaments, desaparicions, però sobretot incendis en els habitatges particulars on, en molts casos, estaven instal·lades les fàbriques i els magatzems d'estores incipients amb el consegüent perill; o els ofegaments en les séquies de la Font Antiga: «gràcies a l'activitat i zel del guarda de la Font Antiga, José Quesada Galipienso, va poder salvar-se d'una mort segura un xiquet de set anys, que banyant-se va ser arrossegat pel corrent».⁴¹

Dins d'aquests successos hem volgut destacar un fet ocorregut durant la celebració de la festa del Corpus Christi, un escàndol (com així ho titula la notícia), protagonitzat pel senyor rector:

En eixir la processó del Corpus i enfront de l'administració de consums, [...] en passar la processó pel referit lloc, el capellà va bufetejar a un jove, sobrenomenat Selva, per no agenollar-se al pas del Santíssim, sent així que a causa de la moltíssima gent que hi havia era impossible fer-ho; una de les galtades va ser rebuda per Francisco Adsuar, *Gall*, que en veure's agredit va enarborar el bastó, disposat a propinar-li una bona pallissa, i que no es va portar a efecte per detindre-li el braç el cap dels municipals.⁴²

Actitud, la del capellà, censurada per l'opinió ciutadana, ja que el rebombori va provocar una desbandada de gent, que podia haver provocat majors conseqüències.

⁴¹ *Centro de la Unión*, núm. 9, 1 d'agost de 1889.

⁴² AHME, *La Semana*, 2 de juny de 1907, PH 57.

També ací trobem fenòmens paranormals, com l'anomenada Casa dels Sorolls al carrer Pedro Soler, prop del Barranquet, on de nit els esperits apareixen i «un trenca plats, un altre encén fòsfors, el de més enllà fa passos, i el de més ençà espenta la porta de la casa».⁴³

Aquestes pàgines anunciaven infantaments, bodes, defuncions i visites de personatges il·lustres, com ara la infanta Isabel, *la Chata*, procedent de Torrevella:

Des de les cinc de la vesprada, hora en què va eixir l'Ajuntament i l'element eclesiàstic, acompanyats per la banda de música La Filarmònica, es feia impossible el pas per la carretera, donada la multitud de gent que l'envaïa.

Pròxim a les set de la nit, l'espetic d'un morteret anunciava l'entrada en aquesta població de tan augusta dama. Es van tirar les campanes al vol, al mateix temps que l'alcalde, Antonio Mas, als acords de la Marxa Reial, rebia a Sa Majestat, que anava acompanyada per la marquesa de Nájera i el comte de Coello.⁴⁴

Des d'ací es van dirigir a la plaça de la Constitució, on amenitzava La Primitiva, i Sa Majestat va donar 50 pessetes a l'alcalde per a encarregar una estora amb dibuix –prova de la fama que ja tenien–, i José Aznar Gomis, «va col·locar un corredor d'estora amb precios dibuix, des de la plaça fins a l'altar major, i que va cridar moltíssim l'atenció de la infanta».⁴⁵

Finalment, una menció a la dona crevillentina, «belles senyoretas» que acudien als múltiples i diversos actes socials i festius abans esmentats, però que també van destacar com a parteres, com Rosario Biosa; cantants, com Concheta Mas, que actuava en els millors teatres de Madrid o Santander; la nostra benvolguda Isabel Alfonso Candela; Dolores Mas Mas, espiritista i mèdium, o la poetessa Dolores Candela Adsuar. Aquesta dona fou col·laboradora de l'*Heraldo de Crevillente*, un exemple, fins ara desconegut del món de les lletres crevillentines. Va nàixer el 4 de març de 1892, a les onze de la nit, en el si d'una família humil, filla d'Antonio i María, jornalers i residents en les coves de Matxa i va ser alumna de l'escola laica fundada en 1905 pel notari Ignacio Pastor i era participant assídua dels concursos de poesia celebrats en la localitat. No obstant això, Lolita Candela va morir a la primerenca edat de 17 anys. Els seus companys la definien com «la sense igual Dolores, bella, amable, afectuosa, model de filla, amiga entranyable» i el festeig fúnebre amb el fèretre blanc –mostra de la seua joventut– va ser portat per dotze jòvens crevillentins, segons la crònica del seu periòdic de capçalera, que la va acomiadar amb aquestes paraules belles i sentides:

⁴³ *Centro de la Unión*, núm. 31, 15 de juny de 1890.

⁴⁴ AHME, *La Semana*, 28 de juliol de 1907, PH 57.

⁴⁵ *Ibidem*.

Aspirant la grata olor
de les teues poètiques flors
dorm en pau, bella Dolores,
als braços del Senyor.

No podem acabar sense esmentar una altra secció molt interessant, la dedicada als anuncis, que ens donen informació sobretot de tipus econòmic i comercial, però també de les publicacions de llibres per crevillentins d'aquell moment i que mereixen també un estudi propi.

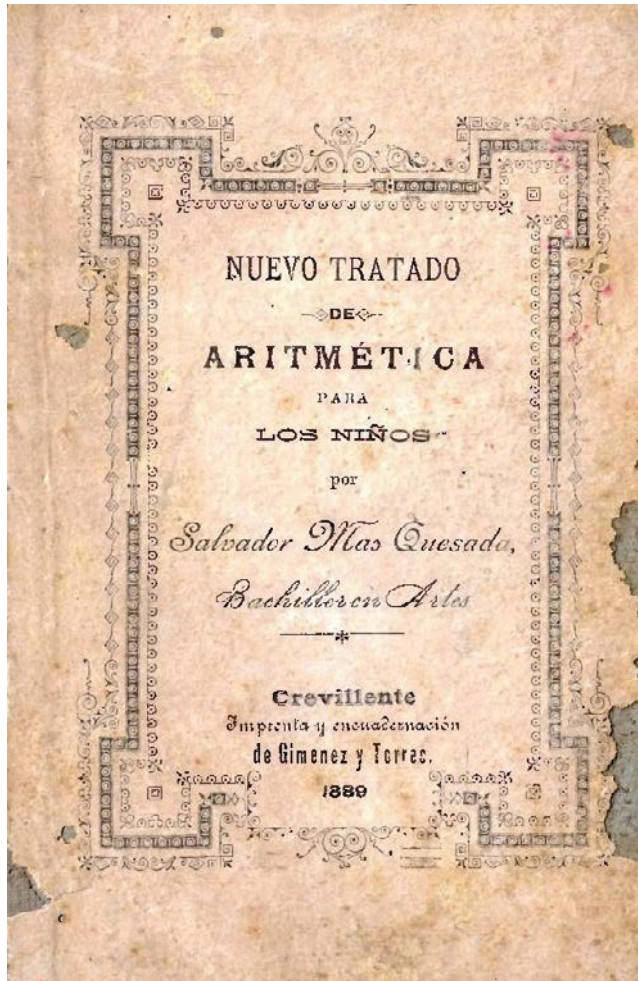

Fig. 10. AMCR, *Nuevo tratado de aritmética para los niños*, 1889, sig. 9248/2. Donació d'Octavio Penalva Torres. Autor: Salvador Mas Quesada, germà d'Augusto Mas Quesada, propietari de la Fàbrica Gran.

4. CONCLUSIÓ

Aquesta primera anàlisi de les publicacions periòdiques de Crevillent i Elx, entre 1889 i 1911, ens ofereix un registre detallat d'aspectes tan diversos com la cultura, les festes, la sanitat, l'educació, l'urbanisme o l'economia local, passant pels successos i, fins i tot, la meteorologia d'aquells anys; en definitiva, la vida quotidiana dels crevillentins entre l'últim quart del segle dènou fins a la primera dècada de la nova centúria, fet que obri noves possibilitats per a conèixer millor el nostre passat més recent. A més, una vegada estudiada la documentació, aquesta ens porta a la conclusió que, encara que han passat més de cent trenta anys d'aquesta societat, és clar que els crevillentins tenien les mateixes preocupacions que hui en dia, com ara són la neteja i el bon estat dels carrers, l'oferta cultural amb un bon teatre i, no cal dir-ho, les festes del poble, perquè foren moltes i variades.

LA FRATERNIDAD

Amaos los unos á los otros. * CRISTO * Todos los hombres son hermanos.

NÚMERO EXTRAORDINARIO Precio: EN real al recibirlo	COLABORADORES EN ESTE NÚMERO Francisco Pi y Margall.—Cárols Candela.—Francisco Mas.—Francisco Candela.—José Berenguer.—José Quesada.—Manuel Sánchez.—Salvador Mas.—Vicente E. Miquel. DIRECTOR <i>José Alfonso Perez</i>	La correspondencia, al Director, Vall, núm. 10.

AÑO I. | Crevillente 20 de Septiembre de 1880. | NUM. 3.

LA SEMANA

Año I.—Núm. 3   APARECERÁ LOS DOMINGOS   Eche 7 de Octubre de 1905

Precios de Suscripción

En Echa, número anual, 5 dólars.—Mes 20 libras.—Fran-
cisco 1'25 ptales.—Kavrajero trimestre, 1'25 libras.

Redaccion y Administración

En la villa: Crevillente, 5 (Teléfono 17). Se cobra el día 4 de cada mes la correspondencia. No se devuelven originales.

"LA TERRETA"

La Terreta

REVISTA DE EXALTACION CREVILLENTINA

AÑO I | MADRID 1 DE OCTUBRE DE 1958 | NÚM. 1

Patria Chica

ORGANO DEL PATRONATO DE LA SEMANA SANTA CREVILLENTINA

Año IV (Segunda época) | CREVILLENTE, 20 DE FEBRERO DE 1954 | Núm. 8

Fig. 11. Capçaleres de *Centro de la Unión*, *Eco de Crevillente*, *Heraldo de Crevillente*, *La Fraternidad*, *La Semana*, *La Terreta*, *Patria Chica*, *Regeneración*, *Yelmo*.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, Ernest - GUALLAR, Javier (2010), *La prensa digital en las bibliotecas*, Trea.
- CANDELA OLIVER, Bibiana (2014), «Caridad i assistència social als crevillentins en el segle XIX», *Revista Setmana Santa-Crevillent*, 77, p. 218-222.
- (2019), *Edificios Históricos de Crevillent IV: La Casa Consistorial*, Ajuntament de Crevillent, Crevillent.
- (2021), *El gobierno de Crevillent según las ordenanzas de 1756 i 1878*, Ajuntament de Crevillent, Crevillent.
- HERNÁNDEZ RAMOS, Pablo (2017), «Consideración teórica sobre la prensa como fuente historiográfica», *Historia y comunicación social*, 22 (2), p. 463-477.
- MATALLANA HERVÁS, Fernando - VALERO ESCANDELL, José Ramón (coords.) (2011), *Historia de la prensa alicantina. La prensa periódica en los valles del Vinalopó (1878-2002)*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.
- ORS MONTENEGRO, Miguel (1984), *La prensa ilicitana 1836-1980*, Caja de Ahorros Provincial de Alicante, Alacant.
- RAMÓN SALINAS, Jorge (2020), «La prensa como fuente para el estudio de la historia de la educación en España durante la segunda mitad del siglo XIX y la Restauración», *El futuro del pasado*, 11, p. 419-440.
- SAIZ GARCÍA, María Dolores (1996), «Nuevas fuentes historiográficas», *Historia y comunicación social*, 1, p. 131-144.

SEMPERE CONGOST, Esperanza (1993), «Hace 100 años. Crevillente y su vida cotidiana a través de la prensa local», *Revista Moros y Cristianos Crevillent*, p. 144-146.

TUÑÓN DE LARA, Manuel (1973), *Metodología de la historia social de España*, Siglo XXI, Madrid.

Accés en línia

<https://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/busqueda.do>

<https://www.crevillent.es/pagina/hemeroteca/>

<https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/advanced>

<https://www.elche.es/hemeroteca>